

Percepce nonverbálních sdělení dětí předškolního věku¹

Jiří Němec

1. Úvod

Nonverbální komunikace je součástí našeho každodenního života, aniž bychom si to plně uvědomovali. Jak „mimickému světu“ dospělých rozumějí děti předškolního věku, bylo předmětem našeho malého výzkumu, který jsme prováděli v rámci metodologického semináře se studenty sociální pedagogiky. Tato malá výzkumná sonda se pokouší odpovědět na otázku, zda je dítě schopno před vstupem do základní školy diferencované percepce (tzn. zda je schopno „číst“ v mimických sděleních mužů a žen doplněných o „řeč očí a gest“). Spolu s tím se však nabízí řada dalších problémů. Například: Které emoce jsou pro děti tohoto věku nejlépe „čitelné“? Je percepce emocí a gest odlišná u chlapců a dívek? Smyslem našeho „seminárního výzkumu“ nebylo pouze odpovědět na výše uvedené otázky, ale dovést studenty prostřednictvím metodologických úvah k hlubšímu zamyšlení nad celou problematikou.²

2. K problémům a hypotézám

Jak již z názvu příspěvku vyplývá, dotýká se naše bádání schopnosti percepce mimoslovních sdělení. Za mimoslovní sdělení jsou považovány mimické výrazy obličejů spolu s „řečí“ očí, doplněné o gesta rukou. Tyto tři výrazové prvky považujeme za určitý relativní celek nonverbálního sdělení, který budeme předkládat našim malým respondentům. Předpokládáme, že by měl posloužit k odpovědím na tyto otázky:

- a) Jsou děti předškolního věku (5-6 let) schopny diferencované percepce nonverbálních sdělení (mimika + gesta)? Rozpoznají jejich význam bez verbálního doprovodu? Nebo zjistíme, že vnímání dětí je v předškolním věku převážně komplexní?³
- b) Kým jsou tato sdělení přesněji percipována? Dívkami, nebo chlapci?
- c) Jsou pro děti předškolního věku čitelnější sdělení pocházející od muže, nebo od ženy?

2.1 Hypotézy vyplývající z problémů

¹ V naší výzkumné sondě jsme se zaměřili na zkoumání mimických výrazů a mimických výrazů doprovázených gesty.

² Vzhledem k rozsahu celého sdělení se omezujeme pouze na stručný komentář k vlastní realizaci výzkumné sondy a hlavní výsledky.

³ Záměrně neuvádíme teoretickou analýzu literatury a interpretaci některých teorií vztahujících se k vnímání. Vzhledem k charakteru konference se omezujeme na metodologický výklad našeho „experimentování“.

- 1H0: Děti předškolního věku (5-6 let) vnímají převážně komplexně. Nejsou schopny diferencované percepce nonverbálních sdělení.
- 1HA: Děti předškolního věku jsou schopny vnímat nonverbální sdělení bez jakéhokoliv dalšího doprovodu. Jsou schopny diferencované percepce.
- 2H0: Ve vnímání (v diferenci) nonverbálních sděleních mezi chlapci a dívkami předškolního věku (5-6 let) není rozdíl.
- 2HA: Rozdíl ve vnímání (v diferenci) chlapců a dívek tohoto věku je významný.
- 3H0: Mužská i ženská nonverbální sdělení (poselství) jsou pro děti předškolního věku stejně čitelná.
- 3HA: Rozdíl mezi vnímáním mužských a ženských nonverbálních sdělení je významný.

3. Charakteristika a geneze zvolené metody

Experimentování s předkládanými fotografiemi emocí není ani nové, ani nikterak původní. Dějiny experimentální psychologie dokládají nemalou škálu pokusů na téma vnímání a diferenciací emocí. Pouze na okraj připomeňme řadu experimentů, které jsou dostupné především ze sekundárních pramenů. Např. Felekyová už v roce 1922 předkládala stovce pokusných osob fotografii herečky, která vyjadřovala nenávist a respondenti měli této fotografii přiřadit příslušnou emoci. Schlossberg a Woodworth žádali od pokusných osob, aby shodné fotografie emocí přikládali na sebe. Měla tak být vyloučena rozdílnost v chápání pojmů.⁴ Křivohlavý⁵, který se nonverbální komunikací dlouhodobě zabýval, zmiňuje Ekmana, který nafotografoval množství diapozitivů s hranými emocemi, a potom je předkládal respondentům, aby k nim ze slovníku emocí přiřadili pojem, jenž podle jejich mínění náleží danému výrazu. Tímto způsobem došel k sedmi základním dvojicím tzv. primárních emocí, které jsou ve výrazu obličeje nejlépe rozlišitelné a které se staly východiskem našeho „experimentování“. Z těchto primárních emocí jsou potom odvozovány sekundární mnohomodální emoce, kterých je velké množství.

Sedm primárních emocí:

1. štěstí - neštěstí
2. neočekávané překvapení - splněné očekávání
3. strach a bázeň - pocit jistoty

⁴ Srov. např.: Op, 1992, 280;

⁵ Srov. Křivohlavý, 1988, 36.

4. radost - smutek
5. klid - rozčilení
6. spokojenost - nespokojenost
7. zájem - nezájem

Z těchto sedmi dvojic jsme vybrali čtyři, o kterých jsme usoudili, že by mohly být pro děti pojmově i výrazově srozumitelné. Ze základních emocí jsme také vybírali ty, které by mohly být herecky zvládnutelné. Emoční výrazy "zájem - nezájem" jsme interpretovali spíše jako "přijetí - odmítnutí". Po volbě vhodných emocí jsme sestavili pracovní scénář a požádali profesionální herce, aby vybrané emoce mimicky ztvárnili.

3.1 PRACOVNÍ SCÉNÁŘ (ukázka scénáře pro sérii fotografií nonverbálních sdělení, pokyny pro inspiraci tvůrců (herců) jednotlivých předloh⁶

Vnímání dítěte v předškolním období bývá často popisováno jako komplexní. Celkové komunikační sdělení plynoucí k dítěti je však složeno z několika "složek". Především je to vlastní komunikační obsah ("uklid' to", "ty jsi pěkná princezna", "to ses teda vyznamenal" apod.), „obarvený“ paralingvistickým svrchním tónem řeči, který dodává obsahu zcela konkrétní a jednoznačný význam. Teprve po takovémto obarvení se obsahové sdělení, např. "to ses teda vyznamenal", stává platným a definitivním. Třetí složkou je nonverbální doprovod. Individuální syntéza při vnímání každého z nás vytváří jedno komunikační sdělení, které je percipováno jako celek. V našem výzkumu jde o sledování dvou nonverbálních sdělení - mimiky obličeje a doprovodných gest rukou.

Často se setkáváme s tím, že obsah našeho sdělení se neshoduje s výrazem ve tváři. Na základě těchto zkušeností můžeme usuzovat například na přetvářku apod. Míra naší sociální vyzrálosti proto udává, do jaké míry jsme schopni rozlišovat, totiž jsme-li "vycvičení v analýze" sdělování. Pro snadnou orientaci ve světě plném přetvářky a sociálních nebezpečí je žádoucí, umíme-li diferencovat, tzn. rozlišovat mezi "mluveným a viděným", ale i orientovat se v samotných nonverbálních sděleních bez dalších složek.

3.2 Stručný popis metody

Dětem budou předkládány fotografie s emocemi. Celá sada sestává z níže uvedených emocí a jejich mimoslovní sdělení je ztvárněno mimikou a gesty. (Tzn., že jde o fotografie

⁶ Pro vlastní samostatnou přípravu herců jsme vytvořili scénář, který v upravené variantě zařazujeme i do tohoto příspěvku, aby si čtenář mohl utvořit představu o celém „zákulisí“ přípravě výzkumné techniky.

horní poloviny těla - busty). Celá sada bude obsahovat celkem šestnáct fotografií v provedení mužském a ženském (8 + 8). Osm emočních předloh mužských a osm ženských bude mít ambivalentní charakter. Tzn., že každá kladná emoce bude mít protipól v emoci záporné (radost x smutek). Dětem budeme klást např. tyto otázky: "Můžeš najít pána, který je smutný?" - "A teď paní?" - "Je tady pán, který se zlobí?" apod.

3. 3 Popis jednotlivých emocí

Jedná se o tzv. primární - základní emoce, které bývají nejčastěji identifikovány a od nichž se odvozují další emoce sekundární.

a) STRACH x POCIT JISTOTY⁷

Popis emocí pochopitelný dětem předškolního věku: *"Ten pán se bojí, je nebojácný jako rytíř" apod.)*

Možné otázky: Najdi pána, paní, který/á/ se bojí (někdo na něj číhá, neví, co bude za rohem, jde sám v noci. Najdi pána, paní, který/á/ se nebojí, (u koho bys hledal ochranu, kdyby ses bál, nebojácný, rytířské chování, jde první, za koho by ses schoval).

b) RADOST x SMUTEK

"Ten pán má radost, raduje se, směje se, legrační pán, pán je smutný, něco se mu stalo, brečí apod."

Možné otázky: ukázat pána, paní, který/á/ má radost, raduje se, že vyhrál, dal branku, zvítězil v soutěži, je podle tebe srandovní pán. Zkus ..., který je smutný, někdo mu něco udělal, je zklamaný, ztratil se mu pes (kočka), ulítly mu včely, má na krajíčku, každou chvíli se rozbrečí.

c) KLID x ROZČILENÍ

„Ten pán je zlý, zlobí se, bojím se ho" apod.

Možné otázky: Je tady pán, paní, který/á/ je v klidu, odpočívá, je normální, spokojený, je rozčilený, zlý, roztrhne tě jako hada, zlobí se, je naštvaný, běsní, raději mu nechod' na oči.

d) ZÁJEM x NEZÁJEM

Dítě by tento stav mohlo interpretovat spíše jako

PŘIJÍMÁNÍ x ODMÍTÁNÍ

(Dítěti je otvírána náruč), "dospělí se rozdává", nabízí vstřícnost, lásku apod. Dítě je zamítáno, odvrhováno, odepření lásky (např. při provinění dítěte apod.)

⁷ Ukázky některých emočních předloh jsou obsahem přílohy č. 1

Možné otázky: Je tady pán, paní, který/á/ na tebe čeká, těší se na tebe, má radost, že tě vidí, má o tebe zájem, vítá tě. Je tady pán, paní, který/á/ vyjadřuje nezájem, jakoby říkal běž pryč, ztrať se, nechci tě vidět, zmiz.⁸

(konec scénáře)

3. 4 Další metodologické aspekty při přípravě výzkumné techniky

V nadcházejícím kroku jsme se snažili sestavit pořadí otázek, v jakém se budeme ptát na jednotlivé emoce, přičemž kritériem pro rozřídění se měla stát obtížnost identifikace jednotlivých předloh. Tímto krokem jsme chtěli předejít případnému neúspěchu dětí hned v úvodu „označování“ fotografií.⁹

Veškeré emoční výrazy jsme nafotografovali ve dvojitým provedení. Emoce s gesty a čistou podobu mimického výrazu. Během fotografování jsme postřehli řadu zajímavostí. Například některé emoce se vytvářely snadněji s gesty a jiné bez nich.¹⁰

K fotografování jsme použili černobílý materiál. Tím jsme sice odbourali např. barevné kontrasty, které mohou být ve skutečnosti pozorovatelné, ale na straně druhé tak vynikly obličejové kontury a celková kompozice sdělení. Nemohli jsme samozřejmě navozovat skutečné fyziologické reakce (výjimkou může být hluboké nadechnutí při rozčilení apod.), takže zachycené emoce jsou skutečně "pouze" hrané.

4. OVĚŘENÍ VALIDITY JEDNOTLIVÝCH FOTOGRAFIÍ

Jednotlivé výroky k fotografiím ke každé sadě byly intuitivně seskládány podle obtížnosti v tomto pořadí:

1. RADOST
2. ODMÍTÁNÍ
3. KLID
4. SMUTEK
5. PŘIJETÍ
6. STRACH

⁸ Konec upraveného scénáře pro herce.

⁹ Hned v úvodu jsme se dostali před problém, zda emoce ztvárnit jako karikaturu, nebo se snažit o přirozenější podobu výrazu. Vzhledem k tomu, že se na světě nepohybujeme mezi karikaturami, rozhodli jsme se pro druhou variantu.

¹⁰ Srovnej např. smutek či zájem proti radosti a rozčilení. Může to svědčit o tom, že v běžném životě se prostě častěji radujeme bez použití rukou a vítáme s otevřenou náručí?

7. ROZČILENÍ

8. JISTOTA

Výsledkem našeho dosavadního snažení byly čtyři sady fotografií s emocemi, a to v mužském a ženském provedení (s gesty a bez gest), u nichž bylo potřeba ověřit, zda-li skutečně vyjadřují emoce podle našich "režijních pokynů". Vzorek čtrnácti expertů byl složen převážně ze studentů psychologie, zdravotních sester, lékařů, ale i ze studentů středních škol. Respondentům byly předkládány jednotlivé sady v pořadí muž s gesty, žena s gesty, muž s mimikou, žena s mimikou. Respondenti byli vždy vyzváni, aby ukázali na fotografii s danou emocií, přičemž bylo vyloučeno, aby fotografie postupně vyčleňovali. Výsledky se zanášely do záznamového archu. Kritériem pro definitivní zařazení fotografie do sady byla významná shoda "pokusných osob", přičemž jsme přihlíželi jak k ženskému, tak mužskému provedení a vyřadili pouze ty snímky, kde byla nízká shoda v obou případech.¹¹

„Jistotu“ jako protiklad „strachu“ se nikomu nedařilo určit, a proto jsme ji vyřadili ze všech čtyř sad. Na základě frekvenční analýzy jsme dále ze sad s mimikou vyřadili „strach“ a „příjetí“, které by v provedení bez gest mohlo být pro děti předškolního věku nerozpoznatelné od „radosti“.

5. PROLOG VÝZKUMU - předvýzkum

Abychom ověřili, zda skutečně děti jednotlivé emoční výrazy na fotografiích rozpoznají, a abychom si vyzkoušeli celou proceduru, především kladení otázek, zaznamenávání do archu, reakce dětí apod., využili jsme možnosti na letním táboře a předložili jsme všechny čtyři již upravené sady dětem ve věku 7 - 8 let (tzn. 1. - 2. třída ZŠ).

Při analýze záznamového archu jsme zjistili, že děti nejenže rozpoznávaly jednotlivé výrazy téměř bezchybně, ale k celému pojmenování předkládaných emocí všech sad potřebovaly poloviční a někdy i třetinový čas než experti při ověřování validity. Zatímco dospělým expertům trvalo určení všech fotografií asi 15-25 minut (rozpoznávali o čtyři výrazy více), některým dětem (které reagovali absolutně spontánně) stačilo 8 minut, těm nejpomalejším 12-15. Děti určovaly výrazy bez rozmyšlení, s vyloučením všech sebekontrolních mechanismů a obav z neúspěchu.¹²

¹¹ Kritériem pro zařazení emoční předlohy do sady byla minimální 75 % shoda expertů.

¹² Jednotlivé otázky a pořadí, v jakém jsme se ptali na jednotlivé emoce, jsou seskládány od "jednodušších k složitějším", a proto se zde hned v úvodu po úspěšném určení emocí projevila (díky poskytované zpětné vazbě a pochvale) pozitivní motivace.

Při určování emočních výrazů dětmi bylo použito i tzv. "psychoexperimentálního přístupu". Nepodařilo-li se dítěti správně odpovědět napoprvé, ptali jsme se ještě jednou. Např. 1. "Můžeš ukázat pána, který je smutný?" Následovala špatná odpověď. 2. "Můžeš ukázat ještě jiného pána, o kterém si myslíš, že je

6. DĚTÍ PŘEDŠKOLNÍHO VĚKU – popis výzkumného vzorku

Hlavní sběr dat probíhal v mateřských školkách v době druhého měsíce letních prázdnin u dětí čtyř až šestiletých. Za výhodu tohoto termínu můžeme považovat skutečnost, že děti do těchto „prázdninových centrálních školek“ přicházejí z větších vzdáleností a velmi přesně lze určit, kdo od září nastoupí školní docházku nebo má odklad. Sběrem dat ve více školkách můžeme zajistit také lepší ekologickou validitu. Navštívili jsme celkem pět školek, ve kterých jsme předkládali fotografie cca 10 dětem.

Již v průběhu výzkumu byly patrné velké individuální rozdíly mezi jednotlivými dětmi, nejen vzhledem k věku, ale i jejich schopnostem komunikovat. Na základě těchto zkušeností jsme takovýto vzorek dětí rozdělili na dvě skupiny.

První část tvořily děti, které v září nastupují povinnou školní docházku (tzn. dovršily šestý rok života a nebo měly rok odklad a dále děti, které mají odklad školní docházky nebo nedosáhly šestého roku života). Otevřela se nám tak možnost srovnání těchto dvou skupin a rozšíření závěrů.

7. ANALÝZA ZÍSKANÝCH DAT, testování hypotéz a interpretace výsledků

Při zpracování získaných dat jsme využili podrobných záznamů a malé respondenty jsme rozdělili na dvě skupiny. První tvořily děti, které mají odklad školní docházky nebo ještě nedosáhly věku šesti let. Druhou skupinu tvořily děti, které v září nastoupí školní docházku.¹³

Za nejrozumnější postup pro zhodnocení první hypotézy považujeme využití deskripce na základě pouhého procentuálního vyjádření bezchybného čtení mimoslovních sdělení.¹⁴ Hoši v první skupině¹⁵ jsou schopni diferencované percepce ze 75%, dívky z 93%¹⁶. Ve druhé skupině¹⁷ jsou chlapci schopni diferencované percepce z 90%, dívky z 86%. Se snižující se věkovou hranicí můžeme pozorovat i snížení úspěšnosti hochů v rozlišování emočních předloh. Domníváme se, že hodnoty v obou skupinách jsou významné a tudíž mohou nasvědčovat faktu, že děti předškolního věku jsou schopny diferencované percepce.

smutný?" Do záznamového archu byla správná odpověď na druhý pokus zaznamenána odlišně a také četnosti omylů byly vyhodnoceny zvlášť.

¹³ Ve skupině byly děti, jež dovršily šestý rok života, ale i děti, které jsou vzhledem k předchozímu odkladu školní docházky téměř o celý rok starší.

¹⁴ Na tomto místě jsme si vědomi jisté chyby a sporadické signifikantnosti v ověřování hypotéz.

¹⁵ Děti mladší šesti let nebo s odkladem školní docházky.

¹⁶ Hodnoty jsou zaokrouhleny na celá čísla.

¹⁷ Děti, které v září nastoupí školní docházku.

K ověření druhé a třetí hypotézy jsme použili vztahu pro chí kvadrát.¹⁸ Při testování hypotéz vycházíme z hodnot obou skupin.¹⁹

Po interpretaci vypočítaných hodnot vztahujících se k druhé hypotéze můžeme konstatovat, že v percepci nonverbálních sdělení mezi chlapci a dívkami je v případě skupiny mladších dětí statisticky významný rozdíl. Podle našeho malého výzkumu jsou dívky ve skupině mladších dětí úspěšnější ve čtení mimoslovních poselství. Ve skupině dětí starších jsme neshledali významného rozdílu mezi chlapci a dívkami.

Po interpretaci vypočítaných hodnot vztahujících se ke třetí hypotéze jsme dospěli ke statisticky významné shodě mezi chlapci a dívkami v obou skupinách. Zamítáme proto H_A ve prospěch H_0 . Podle našeho výzkumu jsou mužská i ženská sdělení pro děti předškolního věku stejně čitelná.

Na závěr pro zajímavost uvádíme pořadí emocí podle úspěšnosti, s jakou je děti obou skupin rozpoznávaly.

Stejně jako u předchozí skupiny se potvrzuje významná shoda srovnávaných četností mezi hochy a dívkami. Zamítáme H_A ve prospěch H_0 . Podle našeho výzkumu jsou i pro tuto skupinu mužská i ženská sdělení stejně čitelná.

8. ČITELNOST EMOCÍ

Již dříve jsme uvedli, že děti předškolního věku bezpečně rozpoznají, zda se jedná o pozitivní či negativní emoci. Některé však ještě nejsou schopny detailnější difference, protože se s takovouto emoci nemusely setkat nebo k ní nedovedou přiřadit potřebný pojem (viz. výše).

Jaké emoce tedy děti rozpoznávají bezpečně? Uvádíme pořadí bezpečného čtení u obou skupin předškoláků.

Tabulka č. 1: Pořadí percepce nonverbálních sdělení

E m o c e	%
RADOST	98%
PŘIJETÍ	90,23
KLID	88,40
SMUTEK	84,65
ODMÍTANÍ	75,00
ROZČILENÍ	72,16
STRACH	68,63

¹⁸ Vztah pro porovnání odchylky pozorovaných četností od četností teoreticky očekávaných.

¹⁹ Počet dětí v 1. skupině 19, ve druhé 21. Výsledky byly testovány na hladině významnosti 0,05.

9. ZÁVĚR

Pokusili jsme se odpovědět na některé otázky spojené s percepcí dětí předškolního věku. Tvzení, že vnímání dětí předškolního věku je globální, nemůžeme považovat za zcela přesné. Výsledky našeho malého výzkumu dokládají, že dítě před vstupem do základní školy je schopno bezpečně číst v obličejích dospělých jejich poselství bez verbálního doprovodu. Se snižujícím věkem se tato schopnost zmenšuje a omezuje se pouze na významné emoce jako je např. „radost“, „přijetí“ apod. Rozdíl ve vnímání mužských a ženských sdělení se v našem výzkumu neprokázal. Zcela jednoznačně se nemůžeme vyjádřit k problému úspěšnosti dívek či chlapců při percepci takovýchto sdělení. Výsledky z dvou hlavních skupin jsou rozdílné, a proto bychom se mohli pouze hypoteticky domnívat, že dívky kolem pátého roku jsou úspěšnější v rozlišování jednotlivých emocí (diferencované percepci) než chlapci a že při vstupu do školy se tento handicap vyrovnává a hoši se ujímají vedení.

LITERATURA:

- ADLER, A. *Umění rozumět*. Praha : Práh, 1993.
BALCAR, K. *Úvod do studia psychologie osobnosti*. Chrudim : Mach, 1991.
HARTL, P. *Psychologický slovník*. Praha : Portál, 2000. ISBN 80-7178-303-X.
HONZÁK, R. *I v nemoci si buď přítelem*. Praha : Avicenum, 1989.
KŘIVOHLAVÝ, J. *Jak si navzájem lépe porozumíme*. Praha : Svoboda, 1988.
KŘIVOHLAVÝ, J. *Povídej naslouchám*. Praha : Návrat, 1993. ISBN 80-85495-18-X.
MAREK OP, A. M. *Psychologie*. Olomouc, 1992.
PLAŇAVA, I. *Jak to spolu mluvíme*. Brno : FF MU, 1992. ISBN 80-210-0412-6.
VÁVRA, V. *Mluvíme beze slov*. Praha : Panorama, 1990. ISBN 80-7038-128-0.

Příloha č. 1 – Ukázky některých emočních předloh

			
Klid	Odpor	Přijetí	Radost
			
Přijetí	Rozčilení	Strach	Odpor
			
Smutek	Rozčilení	Strach	Radost